

РОЛЬ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ В ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ (квітень 1657 — лютий 1658 рр.)

Політична обстановка в Україні на літо 1657 р. загострилась. У зв'язку з тривалою хворобою Богдана Хмельницького почалась боротьба козацької старшини за владу. Обрання нею гетьманом 16-річного Юрія мало вимушений характер і було своєрідною поступкою Великому гетьману. З'явилося ряд претендентів на регенство при Юрії до досягнення ним повноліття. Серед них генеральний писар Іван Виговський, миргородський полковник Григорій Лісницький, київський — Антон Жданович і полтавський — Мартин Пушкар.

Але майже всі вони незабаром були скомпроментовані. Гетьман звинуватив Ждановича у невдачі трансільвансько-українського походу, пригрозив стратою і тим самим фактично усунув з активного політичного життя. За це ж саме, а також за недостатньо шанобливе ставлення до Юрія як наступника гетьмана, Хмельницький наказав на деякий час закувати Виговського у кайдани, що явно не додало тому політичного авторитету. Стратою загрожував гетьман і Гуляницькому, який, будучи у війську при Юрії, в ряді випадків ігнорував його накази. Авторитет потенційних політичних лідерів у очах решти правлячої еліти впав, що незабаром негативно позначилось і на стабільності внутрішнього життя України.

У ставленні до зовнішньополітичного курсу гетьмана козацька старшина виглядала досить монолітним політичним органом. Але це тільки на перший погляд. Вона ділилась на групи, групки, окремих особистостей, які дотримувались різних, а то і протилежних зовнішньополітичних орієнтирів. І тільки залізна воля й авторитет Хмельницького змушували її коритись, дотримуватись союзу з Росією навіть за умови створення нової антипольської коаліції держав.

У зв'язку з хворобою Хмельницького ослабла влада управлінських структур на місцях. Загострились відносини між селянами і новоявленими поміщиками, рядовими козаками і старшиною, народне незадоволення все більше спрямовувалось проти вищих органів влади, у тому числі й гетьмана. Як і в дореволюційний час, Запорозька Січ перетворювалась у надійний притулок усіх незадоволених і ставала у все більшу опозицію до гетьмана. Для придушення повстанських

настроїв Хмельницький направив на Запорожжя каральний загін, який захопив і стратив трьох призвідців народних хвилювань¹. Але цим проблема не була вирішена. Запорозька Січ вже не просто претендувала, а реально висувалась на лідера в політичному житті України.

Все активнішим стає втручання московського уряду в справи України. Крім перетягування на свій бік частини козацької старшини з допомогою різних пожалувань цар робить прямий тиск на гетьмана. Неодноразово ставить перед ним вимогу прийняти в українські міста російські гарнізони, на що Хмельницький відповідає рішучою відмовою. Без відома Хмельницького він направляє наказному гетьману козацького війська у Польщі Ждановичу наказ роз'єднатися з шведськими військами і повернутись додому². Правда, у наказі обіцялось повідомити про це і гетьмана, що, звичайно, не було виконано. Царський посланець Іван Желябузький при зустрічі з козаками почав агітувати їх проти гетьмана, говорячи, що той самовільно, без відома царя, хоче завоювати польський престол трансільванському князю Юрію Ракоцію, і закликав виконати волю самодержавця. Така агітація мала успіх. Невипадково пізніше Виговський говорив, що «перші бунти почались у війську від посланця царської величності, від Івана Желябузького»³.

Внутрішнє становище в Україні ускладнилось у зв'язку із смертю 25 квітня київського митрополита Сильвестра Косова, який дотримувався принципу незалежності Київської митрополії. Виконуючим обов'язки митрополита Хмельницький призначив ректора Київської колегії Лазаря Барановича, висвяченого перед цим у Ясах на єпископа, і листовно запросив православне українське духовенство приїхати у Київ для обрання нового владики⁴. Через свого посланця Федора Коробку він запросив і московського патріарха Нікона прибути в Україну для благословіння Юрія на гетьманстві та висвячення нового митрополита. Московське керівництво на це не відреагувало відразу. Але знаючи його стратегічний курс на підпорядкування Київської митрополії московському патріархові, можна здогадуватись, що вироблявся план його практичної реалізації.

У такій обстановці 6 серпня 1657 р. помирає Богдан Хмельницький, і Українська держава спочатку малопомітно, а потім все стрімкіше покотилась до своєї катастрофи. Наближається «Руїна», причини якої історики визначають по-різному. Окремі з них (В. Смолій, В. Степанков) небезпідставно вважають головним винуватцем цієї національної катастрофи Виговського, «яким по суті було здійснено державний переворот, політичні наслідки якого втягнули Українську державу у вир Руїни»⁵. Крім того, певну долю відповідальності вони покладають

на соціальну політику новообраного гетьмана, а також діяльність полтавського полковника Пушкаря. Ю. Мицик, відзначаючи відсутність у Виговського стратегічного мислення, місницькі та амбітні наміри щодо гетьманської булави Пушкаря, певну долю вини у початку «Руїни» відносить на рахунок Запорозької Січі⁶.

Дійсно, ці політичні лідери, а також Запорозька Січ несуть повну відповідальність за розв'язання в Україні братовбивчої війни. Але існувала й інша, малопомітна на перший погляд сила, яка відіграла чи не найголовнішу роль у дестабілізації політичної обстановки в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Нею став уряд Московської держави, який стравлював між собою різні старшинські угруповання, нацьковував народ на уряд, зображуючи себе при цьому захисником усіх скривджених і нещасних. У своїх діях він не зупинявся перед підтасовуванням фактів, обманом, видаванням бажаного за дійсне і т. п. Користуючись своїм багатовіковим досвідом прибирання до рук сусідніх держав, московський уряд політично перегравав Україну, яка не мала необхідної кількості високопрофесійних політиків і дипломатів.

Перший наступ царизму відчула на собі українська церква. Протягом місяця після смерті Хмельницького у Києві відбулось кілька старшинських нарад, де обговорювались питання щодо обрання кандидатур на наступників гетьмана і митрополита. Але якщо перше питання було вирішено, то друге повисло у повітрі, оскільки київський воєвода консультувався з цього приводу в Москві.

26 серпня 1657 р. у Чигирині генеральна старшина, кілька полковників, сотників, представники запорожців і «черні» обрали Виговського гетьманом. Знаючи про це, московський уряд у вересні звертається до нього як до генерального писаря, а не керівника Української держави. Частина старшини розцінила це як невизнання Виговського гетьманом і переходить до нього в опозицію. До цього додалися ще й претензії Запорозької Січі на пріоритет у обранні гетьмана України.

Скориставшись певним політичним сум'яттям серед старшинської верхівки, царизм зажадав від Виговського виконання ряду розпоряджень у зовнішньополітичній сфері, які, як виявилось, суперечили життєвим інтересам України. Серед них була вимога поставити перед шведським королем ультиматум не претендувати на прикордонні російські землі під загрозою вступу України у війну з Швецією. Крім того, цар наказав Виговському вивести козацькі полки з білоруських земель. Московські ж воєводи у цей час, писав наказний гетьман у Білорусії Іван Нечай, поводитись з «козаками як з ворогом»⁷. В умовах невизначеності політичного становища Виговського такі вимоги були

не що інше, як державний шантаж вищої посадової особи України, яка потребувала свого затвердження.

Такий же характер мала і вимога Москви розмістити в українських містах російські військові гарнізони з посиленням на Березневі статті. В дійсності про це у них нічого не говорилось. А російський гарнізон вводився тільки у Київ з особистої волі Хмельницького.

Для досягнення своєї мети російський царизм використовував і таємні дії. Так, стольнику Кікіну, що прибув у Гетьманщину у вересні 1657 р., було дано таємний наказ — розгорнути кампанію по дискредитації покійного гетьмана. Стольник мав звинувачувати Хмельницького у невиплаті, проти волі царя, козакам грошового жалування, а під виглядом того, щоб «тамошнім жителям від полковників та інших людей насильств і збитків не було», формувати суспільну думку про необхідність введення російських гарнізонів в українські міста⁸. Одночасно з цим царю створювався імідж «батька» українського народу.

Під впливом антиукраїнських дій московського уряду восени 1657 р. посилюється опозиційність частини козацької старшини до Виговського. Наростає незадоволення селян і козаків соціально-економічною політикою уряду, яка, між іншим, дійсно була далекою від ідеалу. І все це екстраполювалось на проблему законності перебування Виговського на «гетьманському уряді».

Щоб зняти напругу в суспільстві, консолідувати національні сили у розв'язанні нагальнодержавних проблем і зміцнити своє становище, Виговський з однодумцями 21 жовтня проводить другу раду по обранню гетьмана. Цей вимушений крок сильно вдарив по його авторитету, і хоч він отримав повну підтримку учасників ради, але виправити кризового становища вже не міг. Спроба Виговського силою підкорити опозицію, ізолювати Запорозжя низкою постів і сторожових загонів ще більше дестабілізувала внутрішнє становище України. А прагнення переорієнтуватись у зовнішній політиці на союз з Кримським ханством і Швецією остаточно розколело козацьку старшину на ворожі табори, що свідчило про несвоєчасність реалізації стратегічних задумів частини управлінської еліти.

Перебуваючи в полоні старих зовнішньополітичних уявлень про союзників і ворогів та не враховуючи змін у міжнародній обстановці й наслідків своїх дій у майбутньому, Запорозька Січ восени 1657 р. стає у різку опозицію до Виговського. Заради власних інтересів, які на той час не відповідали інтересам Української держави, Запорозька Січ робить основну ставку на Московську державу і посилає до Москви посольство на чолі з Михайлом Стринджею за підтримкою.

Такий перебіг подій повністю відповідав стратегічним планам московського уряду, і він радо ухопився за можливість посилити свій вплив на українських землях. Тим більше, що у нього був багатовіковий досвід підпорядкування собі «неруських» народів, тонко підмічений ще російським істориком С. Соловйовим. «Боротьба цих сторін (мались на увазі різні політичні сили України. — В. Б.), — писав він про Україну цього періоду, — невміння об'єднатись в інтересах країни вже готували Малоросії долю Новгороду Великого. Москва з своєю політикою зрівняння (треба розуміти централізації. — В. Б.) була тут і з своєю звичайною постійністю при будь-якому зручному випадку задавала питання: “Ворогуєте, зобижаєте один одного: чи не хочете восвод його царської величності”»⁹. Спостереження надзвичайно тонке. Додамо тільки, що таку ситуацію московський уряд заздалегідь готував сам, керував нею і доводив до необхідного стану.

За такою ж схемою він діяв і у відносинах з Україною. Коли у листопаді 1657 р. до Москви прибули посольство Виговського на чолі з Юрієм Міневським і Юхимом Коробкою та спеціальний гінець Самійло Кочанівський, то на них почали чинити моральний тиск. Причому нав'язували ту думку, яка найповніше відповідала інтересам Росії. Зокрема, бояри спочатку хотіли згоди гетьманських представників на те, щоб конфлікт в Україні залагоджував воєвода Григорій Ромодановський, у розпорядженні якого перебувало на Лівобережжі багатотисячне військо. До чого б це привело, посланці добре розуміли і тому відмовились від висловленої пропозиції. Не добившись свого в цьому питанні, бояри нав'язали українським представникам думку про необхідність проведення нової ради по обранню гетьмана. Ніяких повноважень на це вони не мали.

Досягнутий успіх московські урядовці використали для максимального поглиблення політичної кризи в Україні. Справа в тому, що за тодішнім звичаєм чиновники Посольського приказу на свій розсуд подавали на розгляд царю чи Боярській думі або оригінали документів, або списки з них. Користуючись цим, вони могли вписувати у списки все що завгодно, насамперед те, що влаштовувало інтереси Московії. Так вони поступили і в цьому випадку, перетворивши нав'язану українським посланцям свою думку у волю царя. Приїхавши за одним, посланці повезли в Чигирин зовсім інше — розпорядження царя про нові вибори гетьмана. Цим самим не визнавалась легітимність влади Виговського, а відповідно провокувалась опозиційна діяльність частини управлінської верхівки. Це був крах для Виговського. Рада мала відбутись у Переяславі під наглядом боярина Богдана Хитрово¹⁰.

Такий же метод застосували московські урядовці і в роботі з депутацією Запорозької Січі Михайла Стринджі, що прибула до столиці 31 листопада 1657 р. Вона привезла скаргу Коша Запорозького на дії Виговського. Але, незважаючи на різкість їх оцінок, Кіш Запорозький не закликав московський уряд до всебічного зміцнення влади над Україною.

Саме це і не влаштовувало керівників Посольського приказу. Вони вчинили посланцям справжній перехресний допит з силовим тиском і змусили погодитись з своїми пропозиціями, про які Кіш Запорозький і не здогадувався. Зокрема, про «бажання» черні мати в українських містах царських воєвод з гарнізонами, згоду на те, щоб без волі царя самим гетьмана не змінювати, а у випадку його смерті, обравши нового «регіментаря», просити царську величність затвердити того на гетьманстві. Відповідні пункти були дописані до грамоти Запорозької Січі й подані на затвердження царя як волевиявлення українського народу¹¹. Подібний випадок був і влітку 1657 р., коли посланців Хмельницького Самійла Богдановича і Павла Тетерю у Москві змусили погодитись на введення в лівобережні міста царських гарнізонів. Дізнавшись про це, обурений Хмельницький відкинув претензії Москви, а при зустрічі з боярином Бутурліним у Чигирині 10 червня різко відповів, що він не доручав своїм посланцям просити царя про надсилання гарнізонів у Чернігів, Ніжин, Переяслав та відправлення зібраних податків до Москви.

У січні 1658 р. посольство Стринджі повезло Запорозькій Січі царську грамоту про проведення нової ради по обранню гетьмана за участю всієї «черні». На цей раз вона мала відбутись у Лубнах, як того хотіли запорозькі посланці. Добре продуманими тактичними ходами московський уряд заклав своєрідну міну, яка неминуче мала зірвати ту хитку соціальну перегородку між миром і війною, що ледве утримувалась в Україні.

Будучи впевненим у власному затвердженні, Виговський наприкінці 1657 — на початку 1658 рр. почав застосовувати до опозиціонерів військову силу. Були проведені арешти прихильників Пушкаря і призвідців бунтів проти гетьмана на місцях. Але повністю контролювати ситуацію в Україні він вже не міг. Послані ним на припущення народних хвилювань Ніжинський і Чернігівський полки відмовились виконувати наказ і повернулись додому¹². А гетьманського посланця Тимофія Прокоповича полтавський полковник арештував і відправив до царського воєводи у Камінне. Такі дії стали можливими тільки через невизнання царем Виговського гетьманом. Тим більше, що приблизно наприкінці січня 1658 р. Стринджа повідо-

мив Пушкаря про те, що він везе царську грамоту на обрання гетьмана в Лубнах і жалування війську. Після цього полковнику доповідають, що для його арешту на Полтаву рухаються 1500 волохів, німців, поляків і козаків. І природно, що дії Виговського він класифікував не як законного гетьмана, а як самозванця. Тому і розгром ним карального загону 5 лютого 1658 р. поблизу урочища Жуків Байрак виглядає з психологічної та політичної точок зору цілком законним.

Фактично відмовились слухати гетьмана і вичікували дальшого розвитку подій найближчі його однодумці — ніжинський полковник Григорій Гуляницький, лубенський — Павло Швець, чернігівський — Оникій Силич. Разом з тим вони саботували наказ Лісницького привести полки до Миргорода для наступу на Пушкаря.

Похід двадцятитисячного війська Пушкаря на початку 1658 р. вглиб Лівобережжя традиційно розглядається як початок збройної боротьби проти Виговського. Але в дійсності воєнні дії при цьому не велись. Навіть Миргород, оплот полковника Лісницького, добровільно відкрив Пушкарю міські ворота. Так само зробили жителі Лубен, Лохвиці, Глинська та інших населених пунктів Лівобережної України. Правда, окремі виступи селян проти місцевих панів відбувались. Принаймні, відомий один випадок розправи селян з власником Княжої Луки, родичем Виговського шляхтичем Іваном Бокглевським¹³. Похід війська Пушкаря переслідував мету витіснити з району наступного вибору гетьмана прибічників Виговського, які б могли серйозно вплинути на хід майбутньої ради.

Мету своїх дій Пушкаря чітко виклав у відповіді на звинувачення в розпалюванні внутрішньої міжусобиці новообраному митрополиту Діонісію Балабану. Спираючись на царську грамоту, полковник заявив, що запорожці «вигреблись» з Запорожжя і об'єднались з «городовим Військом Запорозьким» для проведення ради по обранню гетьмана¹⁴. Крім того, він доводив незаконність попереднього обрання гетьмана без «черні» і ратував за її залучення до активного політичного життя.

У лютому 1658 р. події в Україні розвивались вже за сценарієм московського уряду. І гетьман Виговський, і полковник Пушкаря, і Запорозька Січ виступали сліпим знаряддям Москви у проведенні нею зовнішньополітичного курсу, спрямованого на розпалювання соціальних конфліктів, конфронтації особистостей і міжусобної боротьби козацької старшини за владу.

Приблизно у середині лютого 1658 р. боярин Хитрово провів раду в Переяславі, на якій Виговського втретє обрали гетьманом. Але за це цар поставив йому такі умови, виконання яких неминуче мало викликати протест патріотичної управлінської верхівки. Це — при-

йняття і матеріальне утримання царських гарнізонів у Чернігові, Ніжині, Переяславі, інших містах, а також виведення козацьких військ з Нового Бихова і Чаусів¹⁵. Розуміючи всю неприйнятність для України таких вимог, Виговський, хоч і пообіцяв їх виконати, але відклав це на невизначений час, до свого приїзду до Москви.

Блискуче виконавши завдання царя в Переяславі, Хитрово негайно відправився до Лубен ніби-то для заспокоєння Пушкаря. Під час особистої зустрічі він запевнив останнього в царській милості й обдарував соболями його, а також кількох сподвижників полковника і Стринджу. Царська милість зображувалась як плата за їх обіцянку не виступати проти гетьмана, в дійсності ж вона стимулювала розв'язання міжусобної війни в Україні. Інакше важко пояснити той факт, що після повернення з Лубен до Полтави Пушкар, за свідченням сучасника, «не захотів послухним бути гетьману»¹⁶. А по всій Україні ширилась чутка про те, що «по траві» будуть нові вибори гетьмана за участю всієї «черні».

У лютому 1658 р. царський уряд досяг свого — протиставив в Україні різні політичні сили і підвів їх до відкритої збройної боротьби. У цих умовах Виговський робить одну помилку за другою. Виявляє готовність навіть пожертвувати незалежністю Української держави і повернути її у підданство Речі Посполитої. Але якщо в першому випадку її відвернула група козацької старшини на чолі з Юрієм Немиричем, то другої ніхто відвернути вже не міг.

Запросивши татарську орду в Україну не проти зовнішніх ворогів, а проти внутрішніх суперників за гетьманську булаву, Виговський тим самим підписав смертний вирок своєму урядові й став сліпим виконавцем стратегічних задумів московського уряду. Після початку збройної боротьби між козацькою старшиною йому залишалось тільки робити у ній відповідні корективи і чекати слушного часу для посилення своєї військової присутності в Україні. І, як показали наступні події, стратегічний задум російського уряду був втілений у життя в найближчі роки.

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 1377.

² Русская историческая библиотека. — Т. 8. — М., 1884. — С. 1257.

³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 126.

⁴ Там же. — С. 7.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: — К., 1997. — С. 104.

⁶ Мицик Ю. А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 219–220.

⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Т. 2, кн. 1. — СПб., 1993. — С. 324.

⁸ Соловьев С. С. Собр. соч. — Кн. 6, т. 11–12. — М., 1991. — С. 12.

⁹ Там же. — С. 20.

¹⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 199–200.

¹¹ Там же. — С. 202–205; Акты ЮЗР. — Т. 7. СПб., 1872. — С. 187–189, 193.

¹² Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 77.

¹³ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 218.

¹⁴ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 24.

¹⁵ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 333.

¹⁶ Літопис Самовидця. — С. 77.